

БЪЛГАРСКО ОБЩЕСТВО ЗА ПРОУЧВАНЕ НА ОСЕМНАДЕСЕТИ ВЕК
BULGARIAN SOCIETY FOR EIGHTEENTH CENTURY STUDIES
SOCIÉTÉ BULGARE D'ÉTUDE DU XVIIIE SIÈCLE

ДЪЛГИЯТ ОСЕМНАДЕСЕТИ ВЕК 1

МИНАЛОТО НА БАЛКАНИТЕ: ПОДХОДИ И ВИЗУАЛИЗАЦИИ (XVIII-XIX В.)

Редакция и съставителство

Рая Заимова

Надежда Александрова

Анна Алексиева

София, 2018

ХРИСТО БОТЕВ СЛЕД 1989 Г.: РЕСТАВРАЦИИ, ИНЕРЦИИ, КОНТРАТЕЗИ

Анна Алексиева
Институт за литература (БАН)

THE IMAGE OF HRISTO BOTEV AFTER 1989: BETWEEN PRE-COMMUNIST RESTORATIONS, LATE SOCIALIST INERTIA, AND DECONSTRUCTIVE PROJECTS

Anna Alexieva
Institute for Literature (BAS)

The paper is dedicated to the problem how the image of Hristo Botev was ideologically planned after 1989. Both at official and popular level, a variety of methods were applied while modelling the image of the poet-revolutionary. Firstly, the narrative about his biography and deeds as it was forged during the late socialism, were followed strictly and probably due to inertia. Secondly, the narrative with Marxist-Leninist ideological base was demounted in its wholeness or partially, while restoring representations from the “bourgeois” past. On the third place, there were deconstructive approaches introduced as rooted in the idea of questioning the emblems of the nation. Regardless of the deconstructive projects for alternative reading of Botev’s image, his presence into the grand narrative could be regarded in continuity with the essentialist ideas of the “greatness of the Bulgarianness”.

Keywords: Hristo Botev, Ideology, Post-Socialist Time, Restorations, Inertia, Deconstructive Projects.

В този текст ще маркирам някои тенденции в постсоциалистическото моделиране на образа на Христо Ботев, видими в институционалната книжнина (учебници по литература и история, помагала), в популярни публикации (статии, есета, форумни мнения) и медийни прояви. Вглеждането в този разнороден набор от източници цели да очертае, от една страна, промените, настъпили в рефлексите за Ботев след 1989 г. на равнището на официалния и любителския национализъм. От друга страна ме интересуват и инерциите, оставането в рамките на (почти) едно и същото, както и забележимото през последните години връщане към късносоциалистически представи за героя. Доколкото става дума за оттласкване от и доближаване до социалистическата идеологическа матрица, погледът към годините преди 1989 г. се оказва неизбежен. Затова и встъпването ми в проблематиката започва тъкмо с него.

Два характерни етапа съпътстват социалистическото моделиране на литературния (а и на историческия) канон. Първият, от времето преди институционализирането на режима, още през 20-30-те години на XX век, включва опит за изобретяването на алтернативен пролетарски канон, противопоставен на официалната йерархия. През този период тече селективна работа (отхвърляне на „буржоазни“ класици и на техните академични поддръжници, снабдяване с авторитет на леви автори и литературни критици); ескалират и битките за овладяването на културното наследство на определени фигури, оказали се емблеми и на политическото статукво, и на подриващата го линия. Като Христо Ботев например, който според социалистите трябва да бъде изтръгнат от „буржоазния“ лагер и вклинен в марксистическия сектор¹.

Вторият етап, след установяването на Народната република и нормативирането на социалистическата доктрина, борава с два инструмента: на разчистване и йерархизиране. „Чистката“ се простира от буквалното значение на физическо заличаване, през символично зачеркване и разправа с мъртви автори „великошовинисти“, до – вече на следващ етап – едно много завъртяно в техническо отношение „очистване“, което включва снемане на предишните обвинения, известна реабилитация на низвергнатите преди това от същия режим класици². Строго и „справедливо“ се посочват техните недостатъци, но пък се подчертава общата им значимост, с което те на практика са вмъкнати отново в канона. Такъв е случаят с Иван Вазов, който още през 20-те години е обявен от комунистите за „генералисимусът на българския национализъм“. След 1944 г. институционалната му детронация набира ход, който в един момент спира – дали заради височайшата закрила на Горки, както твърдят някои изследователи³, или заради благосклонната монография „Иван Вазов. Жизнь и творчество“ на академик Николай Державин, както смятат други⁴ – но във всички случаи директивата за „очистването“ на класика явно идва от СССР.

Типичен пример за сработването на формулата „с недостатъци, но с достатъчна значимост“ е отношението към Любен Каравелов. В един учебник по история от 50-те години на века (а учебниците са най-преки илюстрации на гранд наратива) пише, че в

¹ Особено активен в нестихващата през междувоенния период полемика на тема „Чий е Ботев?“ е Георги Бакалов, който в редица свои текстове се опитва да изкове линия на приемственост между Ботев и „героите“ комунисти – вж. например: „Христо Ботев социалист“ (1919), „Христо Ботев и пролетариатът“ (1920), „Предтечата на комунизма“ (1922), „Хр. Ботев предвестник на Червената армия“ (1922) и др. Повече за битките за континуитет в левия и десния идеологически спектър през 20-30-те години на XX век вж. в: Алексиева, А. Чий е Ботев? – В: Александрова, И., Й. Тишева, Кр. Алексова и др. (съст.) *Филологическият проект – кризи и перспективи*, София: Фабер, 2016, с. 472-491.

² Както твърди Ал. Кьосев, „новият идеологически прочит трябва да „очисти“ класиците – т.е. да снесе диалектически негативното в тях и да ги „повдигне на степен“ – така че „при общата равностетка“ да се види положителното и съюзническото в тях“ – Ал. Кьосев, *Истинският наследник*. – *Критика и хуманизъм*, 2009, кн. 29. Цит. по: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/680--2> (25.12.2017).

³ Ал. Кьосев, *Ibid.*

⁴ Р. Тахов, *Комунистите се гаврят с Вазов*, *Факел*, 11.06.2015. Достъпно на: <https://www.fakel.bg/index.php?t=4559> (25.12.2017).

политическата дейност на революционера „е отразена колебливостта на дребнобуржоазните среди, на чиито настроения и стремежи той се явява изразител”. Отбелязано е лутането му „ту наляво към революционните демократи, ту надясно към буржоазните либерали“. Веднага след това обаче са добавени и „очистващи“ негативното нюанси: „въпреки тая си неустойчивост и непоследователност, присъщи на дребнобуржоазните демократи, Каравелов има огромни заслуги в българското национално-революционно движение“; той „подлага на безпощадна критика разлагащата се турска феодална система“, „разобличава явните и прикрити поддръжници на турското господство в България“, смята „чорбаджиите за врагове на българския народ“⁵.

Съвкупността от „правилни“ и „неправилни“ изяви предопределя и мястото на класиците в социалистическия канон, който е строго детайлизиран; тоест, паралелно с „чистката“ върви и процес на йерархизиране. Каравелов може и да е реабилитиран – в учебниците по история от периода на късния социализъм няма и следа от предишните упреци към него, определян е еднозначно като „родолюбец“, възприел „най – прогресивните ренесансови идеи на епохата“⁶ – при все това обаче фигурата му обитава каноничното подножие. Вазов може и да е признат за класик, „нихилистично-отрицателното отношение“ към него, пише Тодор Павлов, „отдавна вече е истински анахронизъм“; и все пак той не може да се мери с Христо Ботев, който – според същия академичен законодател – „...беше и остана нашият най-велик, истински гениален народен поет“⁷.

Ботев на социалистическия пиедестал

Както изглежда, Ботев е ненадминатият връх в социалистическия канон. Такъв е и в периода на борбите за легитимация на лявата доктрина, и по-късно – в периода на нейното институционално утвърждаване и стабилизиране. Той е сред малцината класици, почти незасегнати от идеологическата „чистка“; величието му остава необезпокоено и от прииждащата вълна партийни автори (разни фигури от типа на Димитър Полянов, Христо Радевски, Венко Марковски, които в един момент придобиват каноничен статус, но впоследствие тихомълком минават назад в „задължителния списък“).

Дори когато действа методологическият почин да се изтъкват определени мирогледни слабости у творците, които обаче да бъдат обеззначавани от общата положителна равностметка – дори и тогава Ботевите „недостатъци“ се разчитат като формалност. В повечето учебници например се съобщава, че поетът погрешно смятал, че „от феодалния строй чрез селска революция може да се премине към

⁵ Ал. Бурмов, Д. Косев, Хр. Христов, *История на България. Учебник за XI клас на общообразователните училища*. София, Народна просвета, 1957, с. 134.

⁶ В. Гюзелев, К. Косев, Г. Георгиев, *История на България за 9. клас на единните политехнически училища*. София, Народна просвета, 1984, с. 146.

⁷ Т. Павлов, *Христо Ботев*. София, Български писател, 1949, с. 145.

социалистически строй“⁸; също така „поради липсата на развита фабрична индустрия и на индустриален пролетариат в България той не можел да види историческата роля на работническата класа“, не успял – заради същата икономическа изостаналост – „да разбере същината на Марксовото учение“⁹, въпреки че познавал добре „Капиталът“. Така в крайна сметка си останал „социалист-утопист“, без да достигне до идеите на научния социализъм. Мирогледната недоизкусуреност на Ботев обаче отново работи в полза на марксистическата доктрина, придавайки ѝ някакъв първоначален идеалистичен ореол; тя е мислена като благодатна „почва“¹⁰, от която избуява диалектическият материализъм. Ето защо – чертае линия на континуитет Т. Павлов – Ботев е „предтечата на научния социализъм у нас и свързващо звено между предосвободителната революционна епоха и днешната епоха на изграждащия се социализъм“¹¹.

Освен това идеологическо ядро, „големият“ исторически разказ на периода – с различни нюанси през годините, които обаче не дават сериозни отклонения в общия тон – подчертава следните акценти в моделирания образ на Ботев: страстен поборник срещу „феодалния гнет и султанския деспотизъм“¹², непримирим враг на „зловредния шовинизъм“¹³ и „буржоазно-монархическото управление“¹⁴, „поборник за вечна дружба с великия руски народ, за съюз между южните славяни“¹⁵ (федеративните възгледи на Ботев са особено актуални до разрива с Йосип Броз Тито); атеист, противник на чорбаджиите, гениален поет и публицист с почти пророчески способности (успял да „види“ например съграждането на бъдещото ТКЗС, както ни уверява една статия¹⁶). Социалистическият разказ за Ботев е патетичен, неизменно стигащ до суперлативни конструкции като следните: „...той беше и си остава най-актуалният, най-любимият, най-влиятелният наш поет и публицист“; „изумително мощна и всестранно надарена личност“, „Ботев беше и ще бъде за нас нашият духовен хляб насущний, нашата бойна тръба и нашата най-светла лична, национална и човешка мечта“¹⁷ и пр., и пр.

Постсоциалистическият Ботев: реставриране на концепции от преди 1944 г.

Интересно е да се проследи как се разгръща разказът за Ботев след 1989 г.; да се разбере доколко ревизирането на определени социалистически идеологеми (защото

⁸ Ст. Иванова, Ив. Тодорова, Н. Драганов, О. Бояджиев, *Литература. Учебник за първи курс на промишлените училища за трудови резерви*. София, Народна просвета, 1953, с. 171.

⁹ Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов, *Кратка история на България*. София, Наука и изкуство, 1962, с. 146.

¹⁰ Ст. Иванова, Ив. Тодорова, Н. Драганов, О. Бояджиев, *Литература*, с. 171.

¹¹ Павлов, Т., *Христо Ботев*, с. 142.

¹² Д. Косев, Хр. Христов, Д. Ангелов, *Кратка история*, с. 147.

¹³ Г. Димитров, Христо Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова, демократична България, *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев 1848-1948*. София, Изд. БКП, 1949, с. 5.

¹⁴ Г. Георгиев, Зл. Станчева, П. Дражев, *История за 7. клас на единните средни политехнически училища*. София, Народна просвета, 1982, с. 170.

¹⁵ Г. Димитров, *Христо Ботев*, с. 5.

¹⁶ Ив. Топузов, Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията, *Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му*. София, БАН, 1949, с. 183-186.

¹⁷ Т. Павлов, *Христо Ботев*, с. 10, 14, 41.

цялостното, консенсусното преосмисляне на режима така и не се състоя) променя героическите емблеми. Веднага ще допусна, че радикална трансформация не е възможна поради спецификата на „революцията“, която довежда до падането на режима. Истинската, „пределната“ революция според Ал. Кьосев¹⁸ не се задоволява само с промяна на имена на улици, правописни правила и исторически разкази. Тя променя самия символен ред, прицелвайки се във всички негови възможни структури: социални, културни, всекидневни, телесно-физиологични дори. Това е „тоталната“ революция, която се опитва да замени всичко „с друго, по-справедливо“ и за тази цел използва също така всичко, включително и терора, проливането на кръв, довеждането до границата на смъртта. Понеже са лишени от масов терор, т. нар. нежни революции са неспецифични революции, твърди Кьосев. Те не налагат нов символен ред, а по-скоро се опитват да реставрират – успешно или не – някакъв стар, мислен като потиснат от тоталитаризма ред, който се възприема като „естествен“, „нормален“, подлежащ на възстановяване.

Затова не е учудващо, че една от линиите на преосмисляне на Ботевия образ връща към някогашни, отпреди Народната република, идеи. Първите реставрационни импулси започват към 70-те години на XX в., когато – не без известна предпазливост и заобиколност – в академичното поле се забелязва пробуждане на разни „еволюционистки“, просветно-черковни алтернативи за Възраждането, които допреди режима имат своите поддръжници в лицето на Петър Мутафичев, Борис Йоцов и др., но след това биват обезначени от наложената представа за превъзходство на революционната, въоръжено-борбена възрожденска линия. Опити за насочване на вниманието към просветните и църковните дейци от XIX век (или поне за сговаряне на двете идеологически линии – революционната и мирно-легалната) предприемат, по един или друг начин, Тончо Жечев, Николай Генчев, Зина Маркова и др.

От една по-осмеляваща се, емигрантска перспектива Георги Марков също се включва към реабилитиращата еволюционистите група. В есеистичното си „Писмо до Христо Ботев“ той се обръща към героя така:

...Зная, че ти дръзко си написал „дозето не ще молитва, а мотика“, че си забравил, че има различни мотики и че револверът съвсем не е най-добрата от тях.

Позволявам си да ти кажа, че времето доказва колко прав е бил Каравелов. Затова него не го честват. Дори са го забравили и пренебрегнали. Защото той не им достави ползната легенда...¹⁹

Каравелов е „бил прав“, мисли Георги Марков, тъкмо с просветителския си завой; с убеждението, че „свободата на един народ не се ражда от сражението между две чужди армии“, а е „нещо, неразривно свързано със свършенството на човешкия дух, с възпитанието, просветата и духовния прогрес на един народ“.

¹⁸ Ал. Кьосев, *Опит върху терора, Лелята от Гьотинген*. София, Фигура, 2005.

¹⁹ Г. Марков, *Писмо до Христо Ботев*. – Достъпно на: https://liternet.bg/publish10/gmarkov/pismo_h_botev.htm (25.12.2017)

В началото на 90-те години, тоест с пропукването на масмедийния филтър, с езиковото одързостяване, тази линия – на йерархични размествания, на героизиране на дейците на мирно-просветния подвиг за сметка на революционерите – е заявена много по-радикално в статията на Любен Дилов „Размишления под една разстреляна икона“, публикувана в „Литературен форум“. В нея писателят пледира за отърсване от старите митове, от предрационалното, „тотемистично мислене“, което в полето на литературните стойности придърпва напред революционните и патриотичните добродетели, а подценява чисто духовните и художествени качества. Възпитани в този дух, българите не проумяват „защо Шекспир, Гьоте и Петрарка не са писали бунтовни стихове“, защо „Вазов не е водил чети в Балкана“, прекланят се пред театралната апотеозност на Ботевата саможертва, без да си дават сметка, че заради нея, заради „екзалтираната непригодност“ на Ботев като военачалник, са загинали още „сто храбри българи“ от четата му. И авторът на статията пита:

...Спечели ли България нещо от това, че нейният велик дваисет и осем годишен син, надвишаващ с творческия си гений и всеобхватна култура всичко около себе си, не достигна своята зрялост, която щеше да го превърне в един от големите творещи улове на Европа, с каквото можехме да се гордеем във всички времена? Спечелихме ли от това, че той си остана регионално явление, чиито стихове не говорят нищо на нито един небългарин, и продължава с неоправданата си саможертва да деформира разбиранията ни за ролята и мястото на художествения талант²⁰.

Възраженията срещу статията на Дилов, разбира се, не закъсняват. Актуализират се и петнадесет години по-късно, вероятно като начални симптоми на тепърва набиращия сили националистически тренд. През 2008 г. в почти едновременно публикации Велислава Дърева²¹ и Филип Панайотов²² припомнят въпросната статия, окайват ширещата се дегероизация и денационализация, провиждат организирана, конспиративно действаща група от Ботеви хулители (към нея освен Л. Дилов причисляват и целия академичен съвет на Факултета по славянски филологии към Софийския университет, защото през 2004 г. е махнал публицистиката на Ботев от кандидатстудентския конспект). Това, което ме интересува най-вече в случая, е, че за критическите си цели Дърева и Панайотов също използват реставрационен инструмент. Протообраза на Ботевите „хулители“ те съзират във фигурата на Петър Наумов, който през 1929 г. под псевдонима „Макдъф“ публикува „злостна“ брошура²³ срещу Ботев, с която не успява да разколебае култа към него, но пък разбунва духовете. Днешните „отрицатели“ на Ботев са определени като „нови макдъфовци“, които също като чудовищния си предшественик, но с по-голяма институционална овластеност, потъпкват националната памет.

²⁰ Л. Дилов, Размишления под една разстреляна икона, *Литературен форум*, 27.01. – 02.02.1993, бр. 4 (134).

²¹ В. Дърева, Макдъф срещу Ботев, *в-к 24 часа*, 07 януари 2008.

²² Ф. Панайотов, *Вестници и вестникари*. София, Захарий Стоянов, 2008.

²³ Макдъф, *Чий е Ботев? Нравствения лик на тая зловеща личност. Ботев или Левски е хероя на България?* София, Армейски военно-издателски фонд, 1929.

Обръщането към времето отпреди утвърждаването на социалистическия режим, вече в позитивен смисъл, като извор на „истинското“ знание за Ботев, се осъществява и чрез промени в списъка на цитируемите академични авторитети. Имената на червените професори се зачеркват и на тяхно място се възкресяват тези на „буржоазните“ литературоведи и историци. В учебниците се цитират откъси от изследвания на Боян Пенев, на Михаил Арnaudов, включително и техни дискуссионни постановки. Като възгледа на М. Арnaudов за просвещенския деизъм на Ботев, припомнен в учебник по литература от 2001 г. покрай интерпретацията на стихотворението „Моята молитва“. Тази интерпретация като цяло се опитва да опровергае социалистическото схващане, че Ботев е бил атеист, и да прокара разбирането, че поетът „не отхвърля по принцип идеята за Бог, той не приема една от идеите за Бог“. В полза на това твърдение се актуализира дори аргументация, идваща от левия идеологически сектор (но от неговия по-ранен и с това сякаш по-приемлив период): „Дори Димитър Благоев (първият идеолог на социализма в България) – четем в учебника – е против подобна [атеистична – А. А.] интерпретация на Ботевото стихотворение“²⁴.

От изследователите, чиято академична кариера започва и до голяма степен се разгръща в условията на социалистическия режим, място в уроците за Ботев имат онези, чиято методология клони към затворения прочит. Като класически се налага анализът на Радосвет Коларов на стихотворението „Обесването на Васил Левски“, който в един учебник по литература от 2003 г. е представен като контрапункт на характерната за социализма „есеистична емоционалност“²⁵ и идеологическа обремененост на критическите текстове. Друг изследовател, попадащ в рубриката „Критически интерпретации“ на учебника – по линията на сравнително обезопасената от идеологии текстология, а и заради някои повратни демистифициращи текстове²⁶, е Илия Тодоров.

Денонсиране на социалистически идеологеми

Паралелно с реставрацията на предтоталитарни идеи се забелязва и тенденция (особено в първите постсоциалистически години) на категорично отграничаване от определени социалистически постановки. Става дума не за цялостно преобразуване на смисъла (това би било „пределна“ революция, чийто отзвук щяхме да усетим днес), а по-скоро за „разобличаване“ на разни идеологически детайли, например:

...в думи като „комунисти“ и „социализъм“ Ботев влага съдържание, което е твърде далеч от значението, което те придобиват по-късно. За него тези понятия са свързани

²⁴ И. Пелева, А. Хранова. *Литература за 11. клас. Задължителна и профилирана подготовка*. София, Просвета, 2001, с. 32.

²⁵ В. Стефанов, Ал. Панов. *Литература за 11. клас. Задължителна и профилирана подготовка*. София, Анупис, 2003, с. 43.

²⁶ В разглеждания учебник на В. Стефанов и Ал. Панов е цитирана част от книгата на Илия Тодоров „Над Ботевия стих“ (1988) тъкмо с „реставраторски“ импулс: да се проблематизира автентичността на Ботевите стихотворения във вида, в който са познати днес. Текстът на Илия Тодоров обаче, който сериозно разколебава градената от социалистите линия на пряка идеологическа приемственост между тях и Ботев, е „Символ-верую на българската комуна“, публикуван в сп. „Летописи“ през 1991 г.

преди всичко с естествения стремеж на бедните и угнетените към постигане на по-голяма социална справедливост. Хуманизмът и демократизмът на Ботевото отношение към този въпрос, древен колкото света, са бивали неведнъж изкористявани от чисто политически съображения. В това отношение се стигаше и до куриози. Освен „предтеча на научния социализъм у нас“, „интернационалист“ (...), той бе наречен пак от Г. Бакалов дори и „предвестник на Червената армия“. Появиха се и недоказани съобщения за екземпляр от „Капиталът“ на Маркс, който уж бил четен от Ботев. С много солидни аргументи науката в последно време подлага на сериозно съмнение и Ботевото авторство на мистериозно появилия се едва в 1924 г. и с активното участие на Г. Бакалов нечий „препис“ на „Символ-верую на българската комуна“ – произведение, което няма нищо общо с Ботевия език и стил...²⁷

В учебника по литература от 1992 г., в който са публикувани цитираните по-горе твърдения, са открити и двете тенденции – на отхвърляне на социалистическия прочит на Ботев и на Възраждането изобщо, и на репродуциране на възгледи от преди режима. Ето как започва урокът за Христо Ботев:

Ренесансът – най-хуманната и най-светлата епоха в човешката история – даде на човечеството (...) най-великите личности и творци: Данте, Шекспир, Сервантес (...). Българското възраждане, макар и закъсняло с няколко века, също имаше своите духовни великани: Паисий, Софроний, Берон, Бозвели, Раковски, Славейков, Каравелов, Левски, Ботев. (...) Всеки един от тях вгради по свой, неповторим начин съдбата, живота и делото си в оня мост, по който българинът премина от Средновековието в Новото време²⁸.

В цитата прозират аналозиите между Възраждането и Ренесанса, изковани от Иван Шишманов през 20-30-те години. Той пише тъкмо за преход от Средновековие към Ново време, за появата на една отличаваща се личност („вожд на движението“), която се явява носител на новите идеи²⁹.

При някои съвременни изследователи – и литературоведи, и историци – радикалното отхвърляне на социалистическите идеологеми много често е обвързано със засилен националистически уклон, по отношение на който съм се питала дали възкресява представи от междувоенния период (и навярно в разбиранията на тези изследователи е тъкмо така), или пък е продукт на късносоциалистическия завой към национализъм, който неминуемо е оказал влияние върху тяхното интелектуално формиране.

Инерционни прочити

Друг подход в постсоциалистическия разказ за Ботев е по линия на най-малкото съпротивление: той запазва предишната композиционна рамка на наратива, не се сблъсква челно с комунистическите идеологеми, а само ги пропуска или ги заменя с по-

²⁷ Г. Германов, Н. Драгова, А. Михайлова, Л. Стефанова, К. Топалов, С. Хаджикосев, *Литература за 9. клас на средното общообразователно училище*. София, Просвета, 1992, с. 97.

²⁸ Пак там, с. 86.

²⁹ Ив. Шишманов, *Западноевропейското и Българското възраждане*, В: *Избрани съчинения*. Т. I. София, БАН, 1965, с. 74-80 (първа публикация 1928 г.); Ив. Шишманов, *Увод в историята на Българското възраждане*, В: *Избрани съчинения*. Т. I. София, БАН, 1965, с. 31-73 (първа публикация 1930 г.).

неутрални понятия. За да покажа практически как действа тази, бих я нарекла, инерционна процедура, съм подбрала едни и същи епизоди от биографията на Ботев, представени в два учебника – един³⁰ от периода на социализма (1982 г.), за да се види в изчистен вид разгръщането на тогавашния канон – и друг³¹, от 1993 г., за да се проследи неутрализирането на постановките, разчетени вече като неуместни в постсоциалистическия контекст.

В първия учебник от 1982 г. Ботев е определен като „велик революционер-демократ“, който израства в „патриотично българско семейство“ и под влияние на баща си отрано е изпратен да учи в Русия. „Тук – четем в урока – Ботев се запознал с идеите на руските революционери-демократи“. Прави впечатление, че любовта към „братската страна“ прониква и на езиково равнище – тя върви с наречието за място „тук“, което сочи близост. Та, „тук“, в Русия, Ботев бил повлиян от руските революционни демократи, запознал се с възгледите на „европейските социалисти-утописти“, случило се, така да се каже, неговото социалистическо формиране. Пропуска се епизодът с изключването на Ботев от училище, не се споменава и за преподавателската му дейност в Задунаевка, където според биографията на героя, писана от З. Стоянов, се проявява в пълна степен буйният му нрав. Разказът в учебника продължава направо с краткосрочното завръщане на Ботев в Калофер, откъдето е „подгонен от чорбаджии и турската власт“, за да се озове в крайна сметка в Румъния, където активно се включва „в редиците на българската революционна емиграция“.

В учебника от 1993 г. номинационните клишета за Ботев и неговото семейство вече не присъстват. Споменава се, че поетът отначало учи в родния си град, „а по-късно заминава за Русия, за да продължи образованието си“. „Там (използва се наречието за отдалеченост – А. А.) попада под идейното въздействие на революционните демократи (...), на анархистичните възгледи на Михаил Бакунин и на някои леви европейски политически теории, разпространявани и в средите на руските революционери“. Отново е пропуснат епизодът с изключването на Ботев от училище, но пък е споменато пребиваването на героя в Задунаевка. За престоя му в Калофер е написано, че „на празника на братята Кирил и Методий произнася бунтовна реч, заради която е принуден да напусне завинаги Калофер“, но чорбаджиите и турците не са посочени изрично като гонители на героя.

Както се вижда, и двата учебникарски разказа за Ботев имат сходна структура, почти един и същ набор от биографични епизоди, почти идентично тълкуване на тези епизоди; единствената разлика е, че в учебника от 1993 г. са пропуснати/заменени с по-неутрални някои по-отчетливи маркери на социалистическата идеология.

³⁰ Г. Георгиев, Зл. Станчева, П. Дражев, *История за 7. клас на единните средни политехнически училища*. София, Народна просвета, 1982.

³¹ Г. Бакалов, П. Ангелов, Цв. Георгиева, Д. Цанев, Б. Бобев, Ст. Грънчаров, *История на България за гимназиална степен на общообразователните и профилираните училища*. София, Булвест 2000, 1993.

Екскурс за „робството“

Все пак, за да покажа, че инерционният подход е един от възможните, ще приведа като контрапример и още един учебник³² – с автори Вера Мутафчиева и Райна Гаврилова – който, понеже почти не укланя към националистическа реторика, се различава и от цитирания на предните страници учебник по литература от 1992 г. В наратива, който градят В. Мутафчиева и Р. Гаврилова, за обучението на Ботев в Одеса е споменато следното: „той също минал през руските училища, запознал се с руски революционери“; за сетнешното прогонване на Ботев от Калофер причина се оказват не турците и чорбаджиите, а невъздържаният му характер: „гневните му слова и буйно поведение изплашили съгражданите му и той разбрал, че няма място за него под „сянката на султана“.

Вече по-осезаемо различният идеологически подход личи в задачите, поместени към изворовия материал в урочната статия. Допреди 1989 г. в рубриката „Извори“ в учебниците фигурира основно мистификацията „Символ-верую на българската комуна“, а въпросите, зададени към нея, са от типа: „Защо идеите на Левски и Ботев станаха знаме в борбата против капитализма и фашизма?“³³. В учебника на В. Мутафчиева и Р. Гаврилова от 1994 г. е даден откъс от Ботевата статия „Народът вчера, днес и утре“ – тъкмо онзи фрагмент, който представя „страшния хомот“, който тежи на врата на народа, „тежки[те] вериги, ръждявали от кръви и сълзи“, който изрежда „злодейства, безчестия, колове, бесилки, мъки, тъмница“. Въпросът към цитирания фрагмент е следният: „Прочетете откъса от статия на Хр. Ботев. Помислете защо описва такава *пресилена* (к. м. – А. А.) картина?“. Окачествяването на изобразените „народни теглила“ като „пресилена картина“ е сериозен удар върху усърдно проносираната десетилетия наред „робска“ теза. Последната започва да заглъхва все по-осезаемо; подчертава се метафоричният ѝ характер, за да се стигне – в хода на времето, не без перипетии и обществени сблъсъци – до почти консенсусното обявяване на научната ѝ несъстоятелност.

„Почти“ – защото в една широко ползваема категория текстове, практически ориентирана към кандидат-гимназистите и кандидат-студентите, в разните помагала, обикновено съставени от учители, покрай пропускливо внедрените съвременни академични тези се възкресяват и националистически концепции, обикновено наследени от периода на късния социализъм. В подобно помагало от 2008 г. например, с образци на „съчинения разсъждения“, една от разработките за Ботев започва със следното обрисване на историческия контекст, в който е живял героят: „Христо Ботев създава поетическото си творчество в края на петвековното турско робство – време, белязано с драматизъм и героична борба срещу поробителите“³⁴. Има и случаи, при

³² В. Мутафчиева, Р. Гаврилова, *История. 5. клас на СОУ*. София, Просвета, 1994.

³³ В. Гюзелев, К. Косев, Г. Георгиев, *История на България за 9. клас на единните политехнически училища*. София, Народна просвета, 1984, с. 157.

³⁴ Л. Колева, В. Ляхова, В. Гигова и др. *Съчинения разсъждения и тестове по литература за 7. клас*. София, Авис-24, 2008, с. 10.

които означаваното се запазва, а се трансформира означаваното по един леко маниерен, усложнен, характерен за 90-те години академичен изказ. Така в друго помагало от 1996 г., в „тезис за примерна тема“ върху Ботевата поезия, понятието „робство“ е маркирано като ключова дума, чието обяснение започва така: „Робство – детерминираност от обективните условия на живот, зависимост, не-свобода (...)“³⁵.

Попкултурата: фенове и отрицатели на героя

Споменатите учебни помагала – като масова продукция, която особено през 90-те години лесно заобикаля филтъра на държавната регулация – са добър повод да обърнем внимание и на популярните употреби на Ботевия образ, на свеждането на „високия“ разказ за героя на нивото на всекидневното възпроизводство.

На това равнище, което някои изследователи – с различни смислови оттенъци – наричат „банален национализъм“³⁶, „неформален национализъм“³⁷, Ботевият образ е вплетен в конгломерат от медийни, комерсиални, късносоциалистически, крайнодесни представи, които често се радикализират в посока на противопоставяне на „официалния“ национализъм. Държавните институции са обвинявани в недостатъчен патриотизъм, в конспиративно групиране с проводници на евроатлантизма, които „всеки миг“ могат да постаноят редакции в учебните програми, отмяна на класици или пренеписване на произведенията им на „политкоректен“ език. Творчеството на Ботев неизменно попада в обсега на това перманентно чувство за заплахата; вкопчването в него като в идентичностен щит, постоянната му отбрана срещу въобразени покушения, потвърждава тезата, че тъкмо в епохата на глобализация, като контрареакция, националистическите страсти се разпалват особено радикално³⁸. И пак в тази епоха – заради засилената циркулация на медийни и рекламни образи – националните емблеми се комерсиализират: Ботевият лик върху тениски, шалчета и татуировки на футболни фенове, върху чаши и магнити за хладилници, е илюстрация на процъфтяващия днес „консумативен национализъм“³⁹.

В почти всеобщата фенска еуфория около Ботев все пак има и пробойни. Особено когато – поради незнайни щения за йерархизиране – поетът бива успореден до Васил Левски. Така в класацията на БНТ „Великите българи“ от 2007 г. Апостола е положен на първо място, а Ботев едва на пето, изпреварен от някои средновековни и езотерични емблеми⁴⁰.

³⁵ Цв. Милчева, (съст.). *Кандидатстудентски литературни разработки. 11. клас*. София, Супер Рик, 1996, с. 21.

³⁶ M. Billig, *Banal Nationalism*. London, Sage Publications, 1995.

³⁷ T. Eriksen, Formal and Informal Nationalism, *Ethnic and Racial Studies*, 1993, Vol. 16, No 1.

³⁸ М. Кастелс, *Силата на идентичността*. София, ЛИК, 2006.

³⁹ Б. Пенчев, Консумативният национализъм, *Дневник*, 01.08.2006 (ч. I), 08.08.2006 (ч. II).

⁴⁰ Избрахме Левски за най-великия българин. – *vesti.bg*, 18.02.2007. Достъпно на: <https://www.vesti.bg/novini/vtori-doniakye-iznenadvasheto-se-naredi-duhovniiat-vodach-petyr-dynov-a-treti-ostana-syzdateliat-na-bylgarskata-dyrzhava-han-asparuh-1007574> (25.12.2017).

Специалната тема за Ботев в „Български националистически форум“ започва със следния възглед на потребител, подписал се като „Chetnik“:

Да, Ботев е умрял за България и е герой. Обаче аз лично смятам че примера му не трябва да се следва. В смисъл начина му на живот и начина по който е командвал четата си. И едно по-подробно разглеждане на нещата води до едни доста неприятни изводи. Идеята да се отвлече Радецки е била доста добра, но не знам дали е на Ботев или на други. Въпреки всичко Ботевият живот трябва да се изучава и анализира. Именно от грешките на другите е добре да се учиме⁴¹.

В следващо мнение същият потребител вмъква, че „на Левски няма какво да му се намери като кусур“, което отново дава преднина на Апостола в йерархията на „специалните мъртви“. Друг участник в темата добавя, че Ботев „е тръгнал на поход с картонени театрални ботуши“, което вече изостря дискусията до взаимни обвинения и мобилизира почитателите на героя, които в крайна сметка заглушават негативните мнения с цитати от Ботев текстове и демонстриране на уикипедианска компетентност.

Още по-сериозна мобилизация предизвикват три, независими една от друга, прояви, които получават широк отзвук в социалните мрежи тъкмо защото са разчетени като опити за детронация на националната емблема. Спрямо две от тях – есето на ученичката Деница Пенчева „5 + 1 причини да мразя Христо Ботев“, публикувано в личния ѝ блог през 2013 г., и късометражния филм на режисьора Деян Барарев „Ботев е идиот“ от същата година – този прочит е неточен. Защото намерението и на младата авторка, и на режисьора – независимо от смущаващите заглавия на произведенията им – е да разколебаят не авторитета на героя, а каноничното втвърдяване на образа му в учебните програми, при което той изглежда клиширан, дистанциран от съвременето, застинал в своята институционална изключителност. Неслучайно, след като изброява „причините“ за „омраза“ към героя (сред които „прехвален е“, „навсякъде е“, превърнал се е в „символ за всички полуграмотни патриоти“), есето на Деница Пенчева прави реторически обрат и завършва с довод, който трансформира „мразенето“ в почти любовно чувство:

...Защото ми разбива сърцето.

Всеки път, когато прочета негов стих. Всеки път, когато помисля за съдбата му. Всеки път, когато усетя у себе си онзи ботевски бунт срещу грозното, срещу кривото и несправедливото. Всеки път виждам младото му тяло, проснато под оня връх. В тревата се просмуква лепкава кръв. Лепкава като сълзите на майка му. Лепкава като обичта към бащиното огнище. Лепкава. И тази кръв причинява повече болка отколкото недораслото ми сърчице може да поеме.

Затова го мразя.⁴²

⁴¹ Мнението се публикува без редакция. Вж. Български националистически форум, Христо Ботев (дискусия). Достъпно на: <http://www.forum.bg-nacionalisti.org/index.php?topic=24204.0> (25.12.2017).

⁴² 16-годишна изправи на нокти интернет: Ботев е символ за всички полуграмотни патриоти. – *novinite.bg*, 09.09.2013. Достъпно на: <https://www.novinite.bg/articles/50151/16-godishna-izpravi-na-nokti-internet-Botev-e-simvol-za-vsichki-polugramotni-patrioti> (25.12.2017).

Третата проява – фейсбук статус на Веселина Бедрозова от 05.01.2018 г. (ден преди отбелязването на 170-годишнината от рождението на Христо Ботев) – не разчита на словесни обрати, а заявява директно: „Христо Ботев не е нито гениален, нито велик, нито голям поет“. Изказването впрочем наподобява реплика на Пенчо Славейков от 1897 г., която гласи: „Ботев не е не само велик, но едвам ли може да се нарече и добър поет“⁴³. Ако през 90-те години на XIX век обаче оспорването на Ботевото „величие“ изглежда допустимо (защото литературният канон все още не е стабилизирал), през 2018 г. то вече звучи кощунствено, ако се съди по стотиците гневни коментари под публикацията на Бедрозова.

Заради радикалните обществени реакции и тримата автори по един или друг начин се дистанцират от изявите си. Деян Барарев и Деница Пенчева преминават през целия спектър от самокритика, оправдания, пренаписвания. След като е заплашен с физическа разправа от феновете на футболния клуб „Ботев“ (Пловдив), режисьорът променя заглавието на филма си с по-неутралното „В час с Ботев“. Деница Пенчева пише ново есе, което онасловава „Пет причини да обичам Христо Ботев“. Публикацията на Веселина Бедрозова тихомълком изчезва от страницата ѝ във фейсбук.

Тези (само)коригирания, завръщания в лоното на канона в резултат на обществения натиск показват, че в постсоциалистическите години проводници на нормата, на контрола върху националните символи са не толкова държавните институции, колкото флуидните общности, избуяли в социалните мрежи. Там фрагментарността на тези общности донякъде се заличава, канализира се в единна националистическа кауза, в групов отпор срещу възможните деконструктивистки атаки, в налагането на „санкции“ върху тях и връщания в „правия път“. Попаднал в обсега на тези нови крепители на идентичността, през последните години Ботевият образ изглежда все по-устойчив на ревизии, все по-обърнат към наследената от периода на късния социализъм есенциалистка представа, въздигаща го до сърцевина на „българското“. А то – според изповядващите тази представа – трябва да бъде защитавано, съхранявано и постоянно поддържано в опцията на „горещата“ културна памет.

⁴³ П. Славейков, Христо Ботев. Критически опит от Д. Т. Страшимиров, *Знаме*, III, 03.09. 1897, бр. 37, с. 2.

Използвана литература

Алексиева, А. Чий е Ботев?, В: Александрова, И., Й. Тишева, Кр. Алексова и др. (съст.) *Филологическият проект – кризи и перспективи*, София, Фабер, 2016, с. 472-491.

Бакалов, Г. *Христо Ботев и пролетариатът*. София, Знание, 1920.

Бакалов, Г. Предтечата на комунизма, *Работнически вестник*, 25, бр. 272, 01 юни, 1922.

Бакалов, Г. Хр. Ботев предвестник на Червената армия, *Народна армия*, 2, бр. 26, 03 юни, 1922.

Бакалов, Г., П. Ангелов, Цв. Георгиева, Д. Цанев, Б. Бобев, Ст. Грънчаров, *История на България за гимназиална степен на общообразователните и профилираните училища*. София: Булвест 2000, 1993.

Бурмов, Ал., Д. Косев, Хр. Христов, *История на България. Учебник за XI клас на общообразователните училища*. София, Народна просвета, 1957.

Български националистически форум, Христо Ботев (дискусия). Достъпно на: <http://www.forum.bg-nationalisti.org/index.php?topic=24204.0> (25.12.2017).

Георгиев, Г., Зл. Станчева, П. Дражев, *История за 7. клас на единните средни политехнически училища*. София, Народна просвета, 1982.

Германов, Г., Н. Драгова, А. Михайлова, Л. Стефанова, К. Топалов, С. Хаджикосев. *Литература за 9. клас на средното общообразователно училище*. София, Просвета, 1992.

Гюзелев, В. К. Косев, Г. Георгиев, *История на България за 9. клас на единните политехнически училища*. София, Народна просвета, 1984.

Дилов, Л. Размишления под една разстреляна икона, *Литературен форум*, 27.01. – 02.02.1993, бр. 4 (134).

Димитров, Г. Христо Ботев е знаме, което все по-високо ще се развива над нова, демократична България, *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев 1848-1948*. София, Изд. БКП, 1949.

Дърева, В. Макдъф срещу Ботев, *в-к 24 часа*, 07 януари 2008.

Иванова, Ст., Ив. Тодорова, Н. Драганов, О. Бояджиев, *Литература. Учебник за първи курс на промишлените училища за трудови резерви*. София, Народна просвета, 1953.

Кастелс, М. *Силата на идентичността*. София, ЛИК, 2006.

Избрахме Левски за най-великия българин. – *vesti.bg*, 18.02.2007. Достъпно на: <https://www.vesti.bg/novini/vtori-doniakyde-iznenadvashito-se-naredi-duhovniiat-vodach-petyr-dynov-a-treti-ostana-syzdateliat-na-bylgarskata-dyrzhava-han-asparuh-1007574> (25.12.2017).

Колева, Л. В. Ляхова, В. Гигова и др. *Съчинения разсъждения и тестове по литература за 7. клас*. София, Авис-24, 2008.

Косев, Д. Хр. Христов, Д. Ангелов. *Кратка история на България*. София, Наука и изкуство, 1962.

Кьосев, Ал. Опит върху терора, *Лелята от Гьотинген*. София, Фигура, 2005.

Кьосев, Ал. Истинският наследник, *Критика и хуманизъм*, 2009, кн. 29. Цит. по: <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/680--2> (19.05.2018).

Макдъф, Чий е Ботев? *Нравствения лик на тая зловеща личност. Ботев или Левски е хероя на България?* София, Армейски военно-издателски фонд, 1929.

Марков, Г. Писмо до Христо Ботев. – Достъпно на: https://liternet.bg/publish10/gmarkov/pismo_h_bottev.htm (25.12.2017).

Милчева, Цв. (съст.). *Кандидатстудентски литературни разработки. 11. клас*. София, Супер Рик, 1996.

Мутафчиева, В., Р. Гаврилова. *История. 5. клас на СОУ*. София, Просвета, 1994.

Павлов, Т. *Христо Ботев*. София, Български писател, 1949.

Панайотов, Ф. *Вестници и вестникари*. София, Захарий Стоянов, 2008.

Пелева, И., А. Хранова. *Литература за 11. клас. Задължителна и профилирана подготовка*. София, Просвета, 2001.

Пенчев, Б. Консумативният национализъм, *Дневник*, 01.08.2006 (ч. I), 08.08.2006 (ч. II).

Славейков, П. Христо Ботев. Критически опит от Д. Т. Страшимиров, *Знаме*, III, 03.09. 1897, бр. 37.

Стефанов, В., Ал. Панов. *Литература за 11. клас. Задължителна и профилирана подготовка*. София, Анубис, 2003.

Тахов, Р. Комунистите се гаврят с Вазов, *Факел*, 11.06.2015. Достъпно на: <https://www.fakel.bg/index.php?t=4559> (19.05.2018).

Топузов, Ив. Христо Ботев за земеделското стопанство и кооперацията, *Христо Ботев. Сборник по случай сто години от рождението му*. София, БАН, 1949.

Шишманов, Ив. Западноевропейското и Българското възраждане, В: *Избрани съчинения*. Т. I. София, БАН, 1965.

Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане, В: *Избрани съчинения*. Т. I. София: БАН, 1965.

16-годишна изправи на нокти интернет: Ботев е символ за всички полуграмотни патриоти. – *novinite.bg*, 09.09.2013. Достъпно на: <https://www.novinite.bg/articles/50151/16-godishna-izpravi-na-nokti-internet-Botev-e-simvol-za-vsichki-polugramotni-patriotari> (25.12.2017).

Billig, M. *Banal Nationalism*. London, Sage Publications, 1995.

Eriksen, T. Formal and Informal Nationalism, *Ethnic and Racial Studies*, 1993, Vol. 16, No 1.